

مقاله پژوهشی

سیر تحولات منظر سبز شهر تهران از نگاه خاورشناسان از
عصر قاجار تا پهلوی اول (۱۷۹۶ الی ۱۹۳۱ میلادی)*

ریحانه خرم‌رویی**

دانشجوی دکتری معماری منظر، گروه آموزشی معماری، دانشکده معماری، دانشکده‌های زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

سید امیر منصوری

دانشیار گروه معماری منظر، دانشکده معماری، دانشکده‌های زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

محسن کافی

استاد گروه علوم باغبانی و فضای سبز، دانشکده کشاورزی و منابع طبیعی، دانشگاه تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۰۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۰۶ تاریخ قرارگیری روی سایت: ۱۴۰۴/۰۱/۰۱

چکیده | پژوهش در نوشته‌های خاورشناسان و دریافت زیرمتن‌های آنها، معیاری ایجاد می‌کند که از رهگذر آن می‌توان به ردپای انگاره‌های منظرین و فراتر از آن به افکار و ایده‌های یک ملت دسترسی یافت و ذهنیت مردمی را که در یک مقطع تاریخی خاص در فضای زیست‌مندی دیگر زندگی کرده‌اند، بازسازی کرد. ذهنیتی که جدا از تأثیرپذیری شخصیت نگارنده و تمایلات شخصی وی در نگاهی وسیع‌تر با اوضاع و شرایط فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، آموزشی و حتی تمایلات استعمارجویانه ارتباط دارد. شناخت منظر ذهنی بر مبنای تفاوت شناختی میان «من» (سفیر: معمولاً اروپایی) و «دیگری» (فرد تهرانی و یا مکان: شهر تهران) شکل می‌گیرد. براین اساس، این پژوهش با ذکر این سؤال که منظر سبز شهر تهران از نگاه خاورشناسان (از سال ۱۷۹۶ الی ۱۹۳۱ میلادی) چیست، به دو دسته‌بندی رویکرد کل‌نگر و رویکرد جزءنگر دست یافته است. در این دسته‌بندی، مشخص شد خاورشناسان از دوره فتحعلی‌شاه قاجار به بعد، نگاهشان به مقوله منظر سبز معطوف به اجزاست و توجه آنان به نظام کلی منظر سبز به مثابه یک کل منسجم، قابل درک و بازگویی نیست و تعداد کمی از آنها صرفاً با اشاره کردن به نظام اقلیمی تهران که منجر به زندگی کوچ‌نشینی می‌شد، گرت‌برداری سطحی از کل منسجم منظر سبز شهر تهران داشته‌اند. به نظر می‌رسد، توجه به جزئیات منظر سبز به جهت تجربه تجدد اروپایی شدن در تهران با توجه به نظام‌های کلان برون‌متنی اعم از قدرت‌های سیاسی دولت‌های بیگانه و یا علاقه دولت‌مردان ایرانی به غرب، توجه خاورشناسان را چه به صورت دستوری- حاکمیتی و چه به صورت سیاسی- فرهنگی بیش‌ازپیش، معطوف به جزئیات منظر کرده است.

واژگان کلیدی | سفرنامه، منظر ذهنی، رویکرد کل‌نگر، رویکرد جزءنگر.

مقدمه | تغییرات ایجادشده در حوزه منظر سبز شهر تهران پس از ورود تحولات مدرن و تأثیرات انقلاب صنعتی به ایران که مصادف با دوران ناصری است، سرآغازی بر تحولات اساسی در ساختار شهری تهران و تفکرات مردمان آن محسوب می‌شود (Qayyoomi Bidhendi, & Shams, 2022).

در نگاه کلان به مقوله تغییرات منظر سبز شهر تهران در بازه زمانی ۱۷۹۶ الی ۱۹۳۱ میلادی، علاوه بر انقلاب صنعتی، موارد دیگری اعم از واگذاری امتیازها، بستن عهدنامه‌ها و قراردادهای مختلف، تأسیس دارالفنون و ایجاد رشته کشاورزی (علم فلاحه)، واردات گونه‌های گیاهی و صادرات اقلام خوراکی نظیر پسته و زعفران و...، قحطی،

** نویسنده مسئول: ۰۹۱۸۶۰۹۰۱۹۲ r.khoramrouei@ut.ac.ir

بازنمایی شرایط اقتصادی و اجتماعی جامعه در دوره قاجار تا اوایل پهلوی اول، بررسی شده است. بر مبنای این تقسیم‌بندی، در نوشته‌های مهوش عالمی (Alemi, 2008)، مهرداد سلطانی (Soltani, 2007)، حسین سلطان‌زاده (Soltanzadeh, 2003)، ناصر براتی (Barati, 2005)، ماهان و خرم‌رویی (Mahan & Khorramrouei, 2020)، حمیدرضا جیحانی (Jayhani, 2013) و مهرداد قیومی بیدهندی و امید شمس (Qayyoomi Bidhendi, & Shams, 2022) که دربارهٔ رویارویی و دادوستدهای فرهنگی با دنیای غرب که برای جامعه ایران عصر قاجار و اوایل پهلوی منجر به تغییر باغ، فضای سبز و میزان استفاده از فضای سبز بود، واکاوی شد. ازسوی دیگر، افرادی نظیر مریم میراحمدی (میراحمدی، ۱۳۶۸)، بهناز منتظر و همکاران (Montazer et al. 2019)، فرزانه شیخ‌الاسلامی و پریسا پوپنده (Sheikholislami & Pooyandeh, 2023)، حمید اسماعیلی مهرا و همکاران (Esmaeli Mehra et al., 2018)، معصومه نعمتی (Nemati, 2021)، در حوزهٔ تصویرشناسی خود و دیگری و اثرات مستشرقین در ایران اظهارنظر کرده‌اند. همچنین افرادی نظیر ویلم فلور (Floor, 2003)، چالرز عیسوی (Issawi, 2010)، تروبتسکوی (Trubetskoi, 1979)، احمد سیف (۱۳۸۷)، نیکی کدی (Keddie, 1967)، ضمن تأکید بر عقب‌ماندگی کلی اقتصاد ایران و اشاره به برخی تغییرات نظام اقتصادی در سایهٔ انقلاب صنعتی اروپا، نقش محرکه‌های نظام اقتصاد جهانی را در تغییر و تحولات کشاورزی و منظر سبز ایران دورهٔ قاجار و اوایل پهلوی، برجسته کرده‌اند و تغییرات اقتصادی این دوره‌ها را نه امری درون‌زا بلکه به‌طور کل متأثر از نظام اقتصاد جهانی دانسته‌اند. لذا، با بررسی طیف گسترده‌ای از مستندات تاریخی، کتب و مقالات به نظر می‌رسد به منظر سبز شهر تهران که حال‌وهوای فضای سبز تهران و عناصر سبز موجود در آن از نگاه مخاطبان خارجی (سفیران، خاورشناسان، جهانگردان) را نشان می‌دهد، بی‌توجهی شده است. لذا، این پژوهش در نظر دارد متون تاریخی و مستنداتی را که خاورشناسان در دورهٔ پایتختی تهران (از دورهٔ قاجار تا دوران پهلوی اول) از منظر سبز شهر تهران مکتوب کرده‌اند، شناسایی و واکاوی کند.

روش پژوهش

روش این پژوهش از نوع نظری و کیفی است. در این پژوهش با بهره‌گیری از روش تاریخی - اسنادی به‌صورت توصیفی به بررسی سیر تحولات منظر سبز شهر تهران از نگاه خاورشناسان از عصر قاجار تا پهلوی اول (۱۷۹۶ الی ۱۹۳۱ میلادی) پرداخته شده است.

انقلاب مشروطه و جنگ جهانی اول تأثیرگذار بوده‌اند. ازسوی دیگر، تبعات اتفاقات یادشده در غالب اثرات جزء اما مستمر، منجر به تغییر جزئیات منظر در شهر تهران شده است. این تغییر در جزئیات ابتدا با تحولاتی نظیر برچیدن حصار شاه پهماسبی و ساخت حصار جدید شروع شد و سپس با ایجاد کاربری‌های جدید و ورود باغ‌ها به درون شهر ادامه یافت. در دورهٔ مورد پژوهش، تحولات نامبرده نه‌تنها ساختار و کالبد شهرها بلکه در مقام نخست، تهران و باغ‌های این شهر را دستخوش دگرگونی کرده و به‌مرور زمان، راه تحول منظر ایران را فراهم کرده است. در دورهٔ قاجار، باغ و حیاط به‌عنوان فضای سبز خصوصی و گذرها، مراکز محلات، میادین و خیابان‌ها به‌عنوان فضای فعالیت عموم در کشاکش دو مقولهٔ ایرانی و فرنگی‌شدن به حیات خود ادامه دادند و کم‌کم در دورهٔ پهلوی، شکل و ساختار جدیدی به خود گرفتند. در طول دورهٔ حکومت قاجار و پهلوی اول، خاورشناسان متعددی موفق به ثبت گزارش‌ها و توصیفاتی از منظر سبز شهر تهران شده‌اند که بررسی آنها به‌جهت فهم تغییر در ساختار منظر سبز شهر تهران ضروری است. از آنجاکه منظر مقوله‌ای عینی - ذهنی و وابسته به حضور مخاطب در مکان است، بررسی سیر آرای خاورشناسان در تهران و ثبت وقایع در حوزهٔ سبزی‌نگی فضای شهری (اعم از فضاهای خصوصی و عمومی) که در این پژوهش تحت‌عنوان منظر سبز نام برده شده، قابل توجه است. درک این مسئله که زیربنای تفکرات و توصیفات در روایات خاورشناسان بر پایهٔ تقابل میان «من» اروپایی و «دیگری» شرقی شکل می‌گیرد، می‌تواند تأثیر ژرفی بر صورت‌بندی خوانش ما از ساختار روایت‌گری منظر در حوزهٔ فضای سبز داشته باشد. لذا با عنایت به آنچه مطرح شد، این پژوهش درصدد پاسخ به این سؤال است که منظر سبز شهر تهران از نگاه خاورشناسان (از سال ۱۷۹۶ الی ۱۹۳۱ میلادی) چیست؟ چگونه می‌توان خوانش خاورشناسان از منظر سبز را ارزیابی و طبقه‌بندی کرد؟

پیشینهٔ پژوهش

همواره به باغ، فضای سبز، پارک و همچنین فضاهای عمومی آذین‌شده با گیاهان در مراکز شهرهای ایران، توجه شده و با استقبال محققین خارجی و داخلی همراه بوده است. برای رسیدن به تغییرات منظر سبز شهر تهران در بازهٔ زمانی ذکرشدهٔ عنوان پژوهش، مطالعات در سه حوزهٔ تغییرات و دگرگونی‌های فضای سبز (باغ تا پارک)، بررسی سفرنامه‌ها و نقش خاورشناسان در شناخت تهران از منظر «خود» و «دیگری» و همچنین

• روش گردآوری اطلاعات

برای دستیابی به این مهم با بهره‌گیری از روش کتابخانه‌ای و با مراجعه به اسناد تاریخی معتبر از جمله سفرنامه‌ها و گزارش‌های خاورشناسان از ایران دوره قاجار و پهلوی اول تلاش شده است تا استخراج و اعتبارسنجی اطلاعات انجام شود (جدول ۱). لازم به ذکر است، برای درک بهتر به سه تن از خاورشناسانی که در دوره گورکانی و صفویه در حوزه فضای سبز تهران اظهارنظر کرده‌اند، توجه شده تا بتوان درک بهتری از سیر تغییر و تحولات منظر سبز تهران داشت. همچنین، در این پژوهش از سایر اسناد مکتوب مانند کتاب‌ها، مقاله‌ها و پایان‌نامه‌ها در راستای تکمیل اطلاعات مورد نیاز، بهره گرفته شده است. براین اساس، مبنای انتخاب ۱۱ تن از خاورشناسان در این پژوهش، افرادی هستند که معمولاً حداقل یک سال را در تهران سپری کرده و در حوزه فضای سبز شهر تهران اظهارنظر کرده‌اند. این ۱۱ تن، افرادی هستند که در متون خود تصویر ذهنی مشخصی از منظر سبز شهر تهران به مخاطب القا کرده‌اند.

• روش تحلیل اطلاعات

این پژوهش با گردآوری اسناد تاریخی در تلاش است، با استفاده از روش تجزیه و تحلیل کیفی به توصیف واقعیت‌ها و تشریح شرایط محیطی و تاریخی فضای سبز در دوره زمانی مطالعه‌شده، بپردازد. از این‌رو، با تلخیص و طبقه‌بندی داده‌ها، به بررسی تغییرات از باغ به پارک و فضای سبز عمومی و در صورت امکان به دسته‌بندی نظرات در دو حوزه کمی و کیفی فضای سبز براساس آرای خاورشناسان پرداخته شده است.

جدول ۱. تعداد خاورشناسان اروپایی که از سال ۱۳۰۰ میلادی تا سال ۱۹۳۰ میلادی به ایران آمده‌اند. مأخذ: Sepanji, 2008.

ردیف	دوره زمانی	تعداد سفرنامه‌نویسان اروپایی که به ایران آمده‌اند.
۱	۱۳۰۰-۱۵۰۰ میلادی	۱۲ نفر
۲	۱۵۰۰-۱۶۰۰ میلادی	۱۵ نفر
۳	۱۶۰۰-۱۷۰۰ میلادی	۴۱ نفر
۴	۱۷۰۰-۱۸۰۰ میلادی	۳۱ نفر
۵	۱۸۰۰-۱۹۳۰ میلادی	۲۰۳ نفر

• مبانی نظری

• منظر به مثابه امری متن‌گونه و روایت‌ساز (بستر حضور خاورشناس در آن)

شناخت و آگاهی نسبت به پدیده منظر، حاصل دانش بشر در گذر زمان است. رابطه انسان و منظر رابطه‌ای پیچیده و غیرقابل تفکیک است و منظر به مثابه یک کل قلمداد می‌شود. در واقع منظر توأمان کالبد و معنا را در بر می‌گیرد و پدیده‌ای عینی-ذهنی است، به طوری که وابسته به ذهن انسان به عنوان مفسر و کالبد به عنوان مرکز تفسیر است (Mahan & Mansouri, 2018). به گفته سایمون بل «منظر آن قسمت از محیط است که انسان در آن ساکن بوده و به واسطه ادراکمان آن را درک می‌کنیم». همچنین به نقل از لی و تما، منظر «حدود به دانش و آگاهی مردم از مکان» معرفی شده است (IEMA & LI, 2002, as cited in Faizi & Asadpour, 2013). تعریف مکان به مثابه تلاقی دو بردار «جغرافیا با تاریخ» و «جایی که حادثه‌ای در آن رخ داده» از مفاهیم نوینی است که هنرهای مربوط به خلق فضا از جمله معماری را متحول می‌کند. مکان را منهای ذهن انسان نمی‌توان معنا کرد (منصوری، ۱۳۸۷). کوسگرو با وضع اصطلاح منظر به مثابه متن، منظر را همچون وسیله‌ای ارتباطی و تفسیرپذیر به مثابه یک متن نوشتاری تعریف کرده‌اند. امروزه، خوانش منظر به مثابه یک متن، آن را یک ابزار ارزشمند در تفسیر محیط‌های طبیعی و انسان‌ساخت تعریف کرده است. از واژه «متن‌گونی» و یا «روایت‌مندی» منظر، جهت تبیین رویکرد خوانش‌پذیری آن استفاده شده است. در این حالت، منظر نه به مثابه یک مفهوم بلکه مانند یک ساختار در نظر گرفته می‌شود. نگاه متن‌وار و ساختارمند به منظر، امکان تجزیه و تحلیل بصری مفاهیم و عناصر موجود در آن را در قالب یک پژوهش بصری ممکن می‌کند (Cosgrove, 1998, as cited in Faizi & Asadpour, 2013).

• تفسیر مخاطب (خاورشناس) در منظر

سفرنامه‌ها یکی از منابع شناخت ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی جوامع است که معمولاً با محدودیت‌هایی در فهم و تفسیر همراه هستند. سفرنامه نوعی روایت است که در قالب زمان، مکان، موقعیت و رخدادها به وجود می‌آید. در تاریخ غرب، یکی از رسانه‌های مهم در شناخت شرق و ایران، سفرنامه‌ها بوده است. گاهی بین انگاره‌های مصور ذهنیت سفرنامه‌نویس با واقعیات فرهنگی بستری که در آن حضور داشته است، فاصله بسیاری وجود دارد. تصویرسازی‌های فرهنگی خاورشناسان بعضاً متأثر از انگاره‌های غربی-اروپایی و روابط بینامتنی و غالباً

برگرفته از جغرافیای فرهنگی طبقاتی از جامعه عصر قاجار بوده که خاورشناسان با آنها تعامل داشته‌اند.

به گفته چن سفرنامه‌نویس (خاورشناس: «خود» اروپایی) مسافر است و برهمن اساس، هماهنگ‌کننده و راه‌برنده روایت است. او به‌طور همزمان راوی، بازیگر، سوژه، تجربه‌گر و نیز هدف تجربه‌شونده است (Chen, 2007, as cited in Sheikholislami & Pooyandeh, 2023).

او برای کنش‌های خود خاطراتی می‌نویسد و بازیگر اصلی بر روی صحنه‌ای بیگانه و غریب (بستر و مردمان سرزمین ایران: «دیگری») است. او تنها شاهد است زیرا تنها اوست که سفر می‌کند اما سفر نه تنها جابه‌جایی در مکان تاریخی و جغرافیایی است بلکه جابه‌جایی در فرهنگ مشاهده‌گر نیز محسوب می‌شود (Sheikholislami & Pooyandeh, 2023). مفهوم «خود»، ویژگی‌های اصلی و اساسی یک شخص، گروه و یا در معنای وسیع‌تر، جامعه و کشوری است که او را از دیگر اشخاص، گروه‌ها، جوامع و کشورها متمایز می‌کند. مفهوم «دیگری» یا «غیر»، مفهومی است که وجود آن در نسبت با وجود «خود» رقم می‌خورد و عواملی چون زبان، مذهب، جغرافیا، جنسیت، دین و... ماهیت آن را شکل می‌دهند. مفهوم دیگری، هر بیگانه متضاد با خود غربی است که بنابر شرایط سیاسی، اجتماعی، جغرافیایی یا تمدنی، روابطی میان آنها شکل گرفته است (Nemati, 2021).

بحث

• سیر آرای سفیران و خاورشناسان در حوزه فضای سبز در شهر تهران از سال (۱۴۰۴ الی ۱۹۳۱ میلادی)

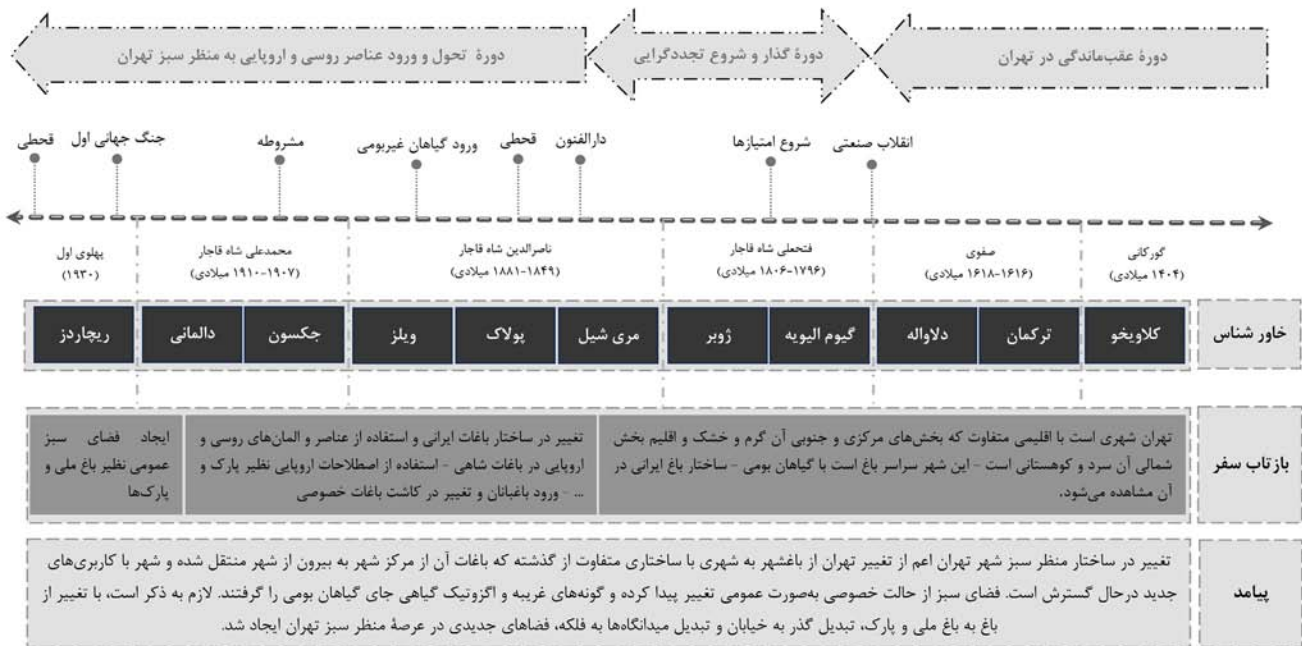
خاورشناس یا مستشرق در فرهنگ آکسفورد به معنی شخصی است که درباره زبان، هنر، تاریخ و غیره در شرق مطالعه کند. این واژه در فرهنگ لغت دهخدا و معین نیز به معنای شرق‌شناس و عالم و محقق و دانا به مسائل مشرق زمین آورده شده است. از آنجاکه فرهنگ ایرانی در عصر قاجار برای سیاحان و خاورشناسان اروپایی جذابیتی ویژه داشت، از این‌رو هر یک از آنها به فراخور زمینه‌های ذهنی و علاقه خود به توصیف بخش‌هایی از آن پرداخته‌اند. سفرنامه‌نویسان به‌لحاظ خصوصیات ذاتی و شغلی افرادی دقیق، جزئی‌نگر و دارای حافظه و تخیل قوی بوده و به کوچک‌ترین مسائل سیاسی، فرهنگی، اخلاقی و اجتماعی، توجه خاص داشته‌اند. سفرنامه‌ها معمولاً جامع‌تر از تاریخ رسمی است، هرچند ممکن است مطالب برخی از آنها همراه با غرض و تعصب باشد. بنابراین، سفرنامه‌ها را می‌توان یکی از مهم‌ترین جلوه‌گاه‌های زندگی هر ملت دانست (Esmaeli Mehra et al., 2018). در دوره قاجار نزدیک به ۱۰۸ جهانگرد اروپایی و خاورشناس به ایران سفر کردند که پیش و پس از دوره قاجار، این تعداد سفرنامه

درباره ایران نگاشته نشده بود. چراکه در دوره‌های بعد یعنی اواخر دوره پهلوی اول و دوران پهلوی دوم و حتی انقلاب اسلامی، به‌دلیل رواج استفاده از پدیده‌های ارتباطی مثل مطبوعات، تلفن، رادیو، تلویزیون و اینترنت، دیگر این تعداد سفرنامه درباره ایران نوشته نشده است. براین اساس، به نظر می‌رسد اهداف سفرنامه‌نویسان اروپایی به ایران در این موارد خلاصه می‌شود (تصویر ۱):

۱. تبلیغات مذهبی ۲. کسب منافع تجاری و امتیازات سیاسی ۳. بهره‌برداری سیاسی ۴. فراهم‌آوردن زمینه‌های مساعد برای صدور فرهنگ غربی (Sepanji, 2008). براین اساس، سفیران و خاورشناسانی که از دوره تیموری تا پنج سال اول سلطنت رضاشاه در دوره پهلوی اول در حوزه منظر سبز شهری به روایت‌پردازی پرداخته‌اند در ادامه به اختصار ذکر شده‌اند (جدول ۲).

روی گونزالس کلاویخو (۱۴۰۴ میلادی) نخستین جهانگرد مغرب‌زمینی از جانب پادشاه اسپانیا، هانری سوم و به همراه هیأت ایرانی ارسالی از جانب تیمور، رهسپار ایران شد و از تهران به‌عنوان «محل پنهان که بر گرد آن دیواری نیست و جایگاهی خرم و فرح‌زاست که آب‌وهوای آنجا چنان‌که می‌گویند، ناسالم و در تابستان گرمای آن بسیار زیاد است» یاد کرده است (Clavijo, 1965). اسکندربیک ترکمان در شرح وقایع سال سوم سلطنت شاه‌عباس اول به ایران سفر کرده بود. وی به اقلیم نامناسب تهران در تابستان و جاری‌شدن فاضلاب‌ها در گذرها که باعث بیماری در تهران می‌شد، اشاره کرده است (Turkman, 2011). پیتر دلاواله در ژانویه ۱۶۱۷ میلادی (دوره شاه‌عباس اول صفوی) پس از دیدار از بغداد رهسپار ایران شد. اقامت وی در ایران تا سال ۱۶۲۳ میلادی طول کشید و سرانجام پس از شش سال زندگی در ایران از طریق بندر گمبرون (عباس) عازم هند و سرانجام ایتالیا شد. دلاواله علاوه‌بر شرح اوضاع اجتماعی و سیاسی ایران، در مورد بسیاری از مسائل مملکتی مانند امور اداری و لشکری را تفحص کرد (میراحمدی، ۱۳۸۶). از دیدگاه وی، تهران به‌مثابه باغ‌شهری بود که خیابان‌هایش مملو از درختان چنار بوده است. به نقل از او «هیچ‌وقت تعداد به این زیادی چنارهای تنومند و زیبا ندیده‌ام و من باید واقعاً تهران را شهر چنار (چنارستان) بنامم» (Della Valle, 1969). موسیو آنتوان گیوم الیویه (۱۲۱۱ هجری قمری معادل سال ۱۷۹۶ میلادی) از جانب حکومت فرانسه مأموریت داشت که گزارشی از چگونگی اوضاع داخلی ایران، وضع بازرگانی و زندگانی مردم تهیه کند. حاصل دیدار وی از ایران، پس از سقوط دولت زند و نضج حکومت آقامحمدخان قاجار، به‌صورت سفرنامه‌ای به چاپ رسیده است (میراحمدی، ۱۳۸۶). وی در شرح باغات تهران

سیر تحولات منظر سبز شهر تهران از نگاه خاورشناسان...

تصویر ۱. سیر تحولات تاریخی اثرگذار بر جامعه در تدوین برنامه و سیاست توسعه فضای سبز از دوره گورکانی تا پهلوی اول. مأخذ: نگارندگان.

جدول ۲. ویژگی‌های عینی-ذهنی خاورشناسان در بازه زمانی ۱۴۰۴ الی ۱۹۳۰ میلادی. مأخذ: نگارندگان.

نام خاورشناس	سال و دوره پادشاهی	ویژگی‌های کمی-کالبدی (عینی)	ویژگی‌های کیفی-غیرکالبدی (ذهنی)
گوی‌السی کلایخو	۱۴۰۴ میلادی دوره تیمور گورکانی	- شهری بدون دیوار	- توصیف آب‌وهوا با عبارات کیفی نظیر خرم و آباد - دیدگاه اقلیمی: تابستان‌های گرم-کیفیت محیطی پایین در تابستان - سبک زندگی بیلاقی و کوچی مردم تهران
اسکندر بیگ ترکمان	۱۶۱۶ میلادی دوره شاه‌عباس اول صفوی	- دیدگاه اقلیمی: تابستان‌های گرم-کیفیت محیطی پایین در تابستان - سبک زندگی بیلاقی و کوچی مردم تهران	- دیدگاه اقلیمی: تابستان‌های گرم-کیفیت محیطی پایین در تابستان - سبک زندگی بیلاقی و کوچی مردم تهران
بیترو دلواله	۱۶۱۸ میلادی دوره شاه‌عباس اول صفوی	- شهری بزرگ دارای حصار شهری - تعداد باغ‌های زیاد - شهری سرسبز - پر از درخت میوه و چنار	- اطلاق نام چنارستان به تهران
آنتوان گیوم الیویه	۱۷۹۶ میلادی در زمان انتقال سلطنت از آقامحمدخان قاجار به فتحعلی‌شاه	- عدم هرس گیاهان - انبوه درختان میوه - عدم آشنایی با علوم مهندسی کشاورزی در حوزه هرس و پیوند طرح کاشت میوه‌های باغات تهران به گفته گیوم الیویه عبارتند از آلو، هلو، گیلاس، پادام، عناب، سیب، گلابی، انار، به، خربزه، هندوانه، سرخک و ازگیل	-
نیر آمدی امیلین بروب ژوبر	۱۸۰۶ میلادی دوره فتحعلی‌شاه قاجار	- هندسه کاشت و آبیاری براساس شیب زمین - دیوار ضخیم دورتادور باغات - درختان و درختچه‌های پر گل اعم از چنار، نارون، یاس درختی، بته‌های گل‌سرخ، گل صدتومانی، لاله، نرگس، گل شقایق نعمانی و میخک - در این دوره چمنزارهای طبیعی با گیاهان خودرو به‌عنوان زمین‌پوش استفاده شده است.	- دیدگاه اقلیمی: تابستان‌های گرم-کیفیت محیطی پایین در تابستان به‌خصوص راه‌ها و گذرهای خاکی بین کوچه‌ها (بدون درخت) - نمایش باغ به غریبه (بیگانه) به‌منزله اعطای امتیاز معنوی به ایشان است (باغ به‌مثابه عنصری آیینی و ارزشمند که هر کسی امکان و بازدید از آن را ندارد). - باغ به‌منزله عرصه‌ای خصوصی - باغ فضایی معطر و خاطره‌انگیز - سبک زندگی بیلاقی و کوچی مردم تهران

نام‌خاورشناسان	سال و دوره پادشاهی	ویژگی‌های کمی - کالبدی (عینی)	ویژگی‌های کیفی - غیرکالبدی (ذهنی)
یاکوب ادوارد پولاک	۱۸۵۵ میلادی سلطنت ناصرالدین‌شاه	- مساحت باغات تهران براساس طرح کرسیس اتریشی صد و چهل و چهار هزار متر مربع است. - کلیه خانه‌های تهران دارای حیاط هستند. - افراد متمول باغ دارند. - عدم آشنایی با علوم مهندسی کشاورزی در حوزه پیوند و پرورش گیاهان - طرح کاشت و درختان موجود در باغات تهران عبارتند از چنار، سپیدار، زبان‌گنجشک، نارون، توت، درخت ابریشم یا صنوبر و گاهی کاج و ته (داغداغان) - طرح کاشت و گل و بوته‌های موجود در باغات تهران عبارتند از گل سرخ و سفید، یاسمن سفید و زرد، یاس کبود، بداغ، بنفشه، تاج‌خروس، لاله، گل سرنگون، لاله عباسی، سنبل، سوسن، میخک و زنبق ایرانی و فلورانس و گل داودی - چمن عنصر زینت‌بخش باغ‌های اروپا در ایران وجود ندارد. - مابه‌ازای چمن در ایران نوعی یونجه کوتاه کاشت می‌شود. - در باغ‌های ملاکین گونه‌های خاص گیاهی و حتی مرکبات کشت می‌شود.	- ایرانی نام گل زیبایی را که نمی‌شناسد به آن شاهپسند گوید و به گل‌های نازیبا گل هرز می‌گوید. - سلیقه مردم تهران کاشت درختان با ارتفاع بلند است. - اعتقاد به خوابیدن زیر درخت بید برای سلامتی - باغ علاوه بر فضایی برای تفریح، فضای کار و پذیرایی نیز هست. - باغ‌های خارج از حصار شهری اکثراً در تملک دولت است.
ابراهیم و لئانتین ویتلیمر جکسون	۱۹۰۷ الی ۱۹۱۰ میلادی اواخر سلطنت مظفرالدین‌شاه و اوایل سلطنت محمدعلی‌شاه قاجار	- باغ ایرانی به‌مثابه باغ میوه نه به معنای محوطه‌ای با مناظر طبیعی - طرح کاشت عبارتند از تبریزی، بید، سرو و چنار که کنار خیابان‌های باغ صف کشیده‌اند یا محوطه‌های سبزی کاری را مشخص می‌سازند.	- منتهی‌الیه شمال تهران بیشتر اروپایی‌نشین است.
هانری رونه دالمانی	۱۹۰۷ میلادی سلطنت محمدعلی‌شاه قاجار	- در باغ های تهران گل کاری منظم به‌طرز اروپایی وجود ندارد مگر امثال حاج علی قلی خان سردار اسعد که به اروپا آمده‌اند و در باغ‌هایشان به سبک اروپایی گل کاری کرده‌اند. - کاشت درختان چنار کناره خیابان‌های مهم نظیر خیابان باب همایون (الماسیه) - روآمدن خیابان به‌عنوان عنصری از منظر شهری که می‌توان آن را با درختان آراست و مصفا ساخت و کنار آن کاربری‌هایی نظیر کافه و مغازه نظیر خیابان باب همایون داشت.	-
فرد ریچاردز	۱۹۳۰ میلادی اوایل سلطنت رضاشاه	- کاشت چمن فقط در دو مکان اروپایی‌نشین (در باغات) - هندسه باغ تهران برگرفته از سیستم آبیاری بوده، لذا هندسی و قائمه است. - بخشی زیادی از آبادیون باغات وابسته به باغبان آن است. - دورتادور باغات همگی دیوار وجود دارد. - چمن عنصری تجمل‌گرا - باغ ایرانی به‌مثابه باغات ایتالیا (از بعد کاشت درختان سرو که حال و هوای ایتالیا را یادآوری می‌کند) - ساخت باغات به سبک باغات اروپایی در مناطق شمالی تهران (قلهک)	- باغ ایرانی فضای سبز خصوصی

داشته و خاطرنشان کرده که منتهی‌الیه شمال تهران که دارای آب‌وهوای بسیار مناسبی است، بیشتر اروپایی‌نشین است. هانری رونه دالمانی، کتابدار، تاریخ‌نگار، هنرشناس آذینی فرانسوی بود که در زمان سلطنت محمدعلی‌شاه قاجار (۱۹۰۷ میلادی) به ایران آمد و به شرح کامل تفاوت بین باغات دو طبقه مرفه و مردم عادی پرداخته است. همچنین، در سفرنامه او منظر شهری تهران و کاربری‌های موجود در مرکز شهر نیز به‌طور کامل تشریح شده است. فرد ریچاردز که در اوایل سلطنت رضاشاه (۱۹۳۰ میلادی) به ایران سفر کرده بود، به شرح تحولات شهری در تهران و اروپایی‌شدن ساختار شهری پرداخته است. او، تهران را شهری تب‌آلود که از مغرب‌زمین پیروی می‌کند توصیف و باغات تهران را از لحاظ کاشت درخت سرو به باغات ایتالیا تشبیه کرده و به ساختار عمومی - خصوصی بودن فضای سبز، طرح کاشت، اقلیم تهران و محله‌های اروپایی‌نشین در تهران اشاره کرده است.

نتیجه‌گیری

آنچه در روایت‌های خاورشناسان در حوزه منظر سبز شهر تهران منعکس می‌شود، توصیف محض واقعیات از آنچه در تهران اتفاق افتاده نیست بلکه محصول ذهنیات و اندیشه‌های جهانگردان با تأثیرگذاری نظام‌های کلان برون‌متنی است. در هر یک از روایت‌ها با تأکید بر برش‌های خاصی از واقعیت‌های پیرامون، چشم‌اندازهای متنوعی به تصویر کشیده می‌شود که می‌توان به یاری منابع تاریخی و شواهد و قرائنی که آنها ارائه می‌دهند، میزان اعتبار و درستی روایت‌های آنها را سنجید و داورهای عینی را از پیش‌فرض‌ها و تفاسیر ایدئولوژیک سفرنامه‌نویسان بازشناخت. از دید پاژو، تصویر ذهنی لزوماً منطبق بر واقعیت‌های سیاسی، تاریخی و فرهنگی زمان نیست اما همواره با یک موقعیت فرهنگی در یک برهه تاریخی مشخص، رابطه‌ای تنگاتنگ دارد. شناخت منظر ذهنی بر مبنای تضاد و تفاوت شناختی میان «من» سفیر (معمولاً اروپایی) و «دیگری» (فرد تهرانی و یا مکان «شهر تهران») شکل می‌گیرد. این تمایز نه‌تنها بین دو هویت بلکه میان دو بافت موقعیتی نیز مشاهده می‌شود. یعنی تقابل میان یک «من» و یک «دیگری» و میان «اینجا» و «آنجا». از این‌رو، منظر ذهنی ایجادشده بیان تفاوت میان دو نظام واقعیت و دو مکان است. بنابراین، آنچه که از منظر ذهنی سفیران و جهانگردان از منظر سبز شهر تهران برمی‌آید بر دو بخش استوار است (تصویر ۲):

۱. دیدگاه کل‌نگر: در این دیدگاه به مسائل اقلیمی - فرهنگی که بر ساختار منظر سبز تهران اثرگذار است توجه شده است.

آورده است، در این دوره از تاریخ، ایرانیان با علم هرس آشنا نبوده‌اند. همچنین از میوه‌های خوش‌طعم تهران سخن به میان آورده است.

پیر آمدی امیلین پروب ژوبر، فرستاده ناپلئون که در سال ۱۲۲۱ ه. ق. (۱۸۰۶ م) از تهران دیدن کرد، به گرمای سخت تهران و باغ کاخ گلستان و هندسه و طرح کاشت این باغ اشاره کرده است. لیدی شیل (۲۵ می ۱۸۵۰ میلادی) همسر جاستین شیل سفیر انگلستان در ایران در اوایل دوره پادشاهی ناصرالدین به تهران سفر کرده و به گرمای سخت هوا که منجر به کوچ‌نشینی عام و خاص شده بود، اشاره کرده است (Sheil, 1983). همچنین، آورده است که اروپاییان به علت سختی هوا به شمال تهران (سلطنت‌آباد) عزیمت کرده و برای آرایش باغ سفارتخانه از باغبانان خارجی (برتون) و بذر گیاهان غیربومی ایران و کاشت آنها در باغ سفارتخانه استفاده کرده است. یاکوب ادوارد پولاک به دعوت امیرکبیر برای تدریس درس پزشکی در دارالفنون همراه با شش استاد دیگر اتریشی در سال ۱۸۵۱ میلادی، پیش از گشایش دارالفنون به ایران آمد و به تدریس درس پزشکی پرداخت. او یک دهه در ایران ماند و پزشک ناصرالدین‌شاه شد. طی یک دهه حضور در تهران، مشاهدات وی از منظر سبز شهر تهران معطوف به طرح کاشت بومی در گذرها و باغات تهران اعم از چنار، سپیدار، زبان‌گنجشک، نارون، توت، درخت ابریشم یا صنوبر و گاهی نیز کاج و ته (داغداغان) بود. او اشاره کرده است، تهرانی‌ها در باغ‌ها و حیاط منازلشان از گیاهان خودرو و یا بومی استفاده کرده و ساختار باغ کما فی سابق است. همچنین اشاره کرده است که گیاهان خاص و غیربومی در حیاط و یا باغات اشراف و اعیان دیده می‌شود. دکتر ویلز مأمور انگلیسی که در دوران حکومت ناصرالدین‌شاه قاجار (۱۸۶۷ الی ۱۸۸۱ میلادی) به ایران سفر کرده، تحت عنوان پزشک و به‌منظور نشان‌دادن حسن نیت به دولت انگلیس، عازم ایران شد. وی در توصیف تهران به محل سفارتخانه‌های انگلیس و روسیه در مناطق شمالی تهران اشاره کرده است. او برای اولین بار به زمین چمن به‌عنوان زمین تنیس در سفارتخانه انگلیس اشاراتی داشته و آورده که قسمت شمالی تهران که اروپایی‌نشین و اعیان‌نشین است، بسیار متمدن اما بقیه ساختار شهر حالت سنتی خود را حفظ کرده است. دکتر ابراهام ولنتاین ویلیامز جکسون که در اواخر عصر مظفرالدین‌شاه و اوایل سلطنت محمدعلی‌شاه قاجار به ایران سفر کرده بود (۱۹۰۷ الی ۱۹۱۰ میلادی) در گزارش‌های خود از ایران به باغ - حیاط‌های تهران و سبک التقاطی معماری و شهرسازی تهران که برگرفته از معماری اروپا و روسیه است، اشاراتی

منظر سبز شهر تهران (۱۷۹۶ الی ۱۹۳۱ میلادی)

دیدگاه کل‌نگر

مسائل اقلیمی - فرهنگی

- فضای سبز در خدمت اشخاص (اعم از مردم و شاه و اشراف) = فضای سبز شهری خصوصی بوده است.
- زندگی کوچ‌نشینی بر مبنای اقلیم گرم تهران در تابستان
- باغ به‌عنوان عنصری نمادین، معنوی و ارزشمند که نشان‌دادن آن به غریبه به نوعی امتیاز محسوب می‌شد.
- توجه به دیوار و حصارکشی دورتادور باغات تا عصر پهلوی اول

دیدگاه جزءنگر

ساختار و جزییات طراحی و اصول کاشت

- کاشت چمن صرفاً در مناطق اروپایی‌نشین نظیر سفارتخانه‌ها تا اوایل عصر پهلوی اول
- استفاده از گیاهان بومی و خودرو در باغات
- درختان میوه بیشترین سهم درختان باغ را به خود اختصاص می‌دادند.
- ورود گیاهان خاص و غیربومی از دوره قاجار و حفظ آن‌ها از طریق گرمخانه‌ها برای باغات دولتی و اشخاص وابسته به دولت
- هندسه باغ و منظر سبز شهر تهران (باغات عوام و خواص) تا اواسط سلطنت ناصرالدین‌شاه به شکل سابق بوده است اما از اواسط دوره ناصری به بعد، برخی از باغات خواص دچار تغییر در فرم و هندسه شد.
- اضافه‌شدن کاربری‌های جدید نظیر زمین تنیس (در سفارتخانه انگلیس)
- استفاده از باغبانان اروپایی در دوره اول سلطنت ناصرالدین‌شاه که در فضاهای اروپایی‌نشین و بعدها در باغات شاهی به فعالیت پرداختند.
- هندسه کاشت و آبیاری براساس شیب زمین

تصویر ۲. تقسیم‌بندی سه‌گانه سیر آرای خاورشناسان با خوانش منظرین. مأخذ: نگارندگان.

درک و بازگویی نیست و تعداد کمی از آنها صرفاً با اشاره کردن به کیفیت نظام اقلیمی تهران (از جمله خرم و آبادبودن در بخش‌های شمالی تهران، گرمای طاقت‌فرسا در تابستان و...) که منجر به زندگی کوچ‌نشینی می‌شد، گرت‌برداری سطحی از کل منسجم منظر سبز شهر تهران داشته‌اند. براساس روایت‌های ذکرشده در جدول ۲، (۳۰ درصد از خاورشناسان

۲. دیدگاه جزءنگر: در این دیدگاه به ساختار و جزییات طراحی و اصول کاشت توجه شده است. با بررسی سیر آرای خاورشناسان از منظر سبز شهر تهران مطابق با جدول ۲، مشخص شد که اکثر سفرنامه‌نویسان نگاهشان به مقوله منظر سبز، معطوف به اجزاست و توجه آنان به نظام کلی منظر سبز به‌مثابه یک کل منسجم قابل

ذکرشده در پژوهش) از دوره گورکانی تا دوره صفویه، تهران به مثابه قریه‌ای بود که حجم فضای سبز و باغات موجود در آن نسبت به معماری و کالبد ساخته شده غالب بوده و تأثیرات آب‌وهوایی نسبت به جزئیات موجود در فضای سبز در نظر سفرنامه‌نویسان خودنمایی کرده است اما پس از شکست ایران در جنگ با روسیه و عواقب سخت آن (در دوره فتح‌علی‌شاه)، ایرانیان در تلاش بودند تا از حالت یأس و ناامیدی خارج شوند و کشور را از حالت درهم‌گسیختگی نجات دهند. این امر بستری برای قدرت‌های بزرگ آن زمان شد که با سوءاستفاده از این موقعیت، مسیر جریان فکری مردم را در جهت اهداف خود تغییر داده و راه نفوذ و سلطه بر کانال‌های مهم فکری و عقیدتی و فرهنگ را در جهت

خاصی به حرکت درآوردند. در این دوره، تجربه تجدد اروپایی، معیار فهم جهان قرار می‌گیرد و ایران‌شناسی به عنوان یک ضلع در ذیل این چندضلعی متولد می‌شود که «صالتش» بعد از این تجربه اروپامدارانه، تعیین می‌شود. از این رو، در دو دوره قاجار و پهلوی (۷۰ درصد از خاورشناسان ذکرشده در پژوهش) توجه به جزئیات منظر سبز به جهت حرکتی روبه‌رشد (اروپایی‌شدن) در تهران بین دولت و مردم شکل گرفت. لیکن با توجه به نظام‌های کلان برون‌متنی، اعم از قدرت‌های سیاسی دولت‌های بیگانه و یا علاقه دولت‌مردان ایرانی به غرب، توجه خاورشناسان چه به صورت دستوری-حاکمیتی و چه به صورت سیاسی-فرهنگی بیش‌ازپیش معطوف به جزئیات منظر شد.

پی‌نوشت‌ها

۳. Olivier, Guillaume Antoine
 ۴. Wills, Charles James
 ۵. Abraham Valentine Williams Jackson
 ۶. Henry Rene D'Allemagne
 ۷. Frederick Charles Richards
 ۸. Daniel Henri Pageaux
- * این مقاله برگرفته از رساله دکتری «ریحانه خرم‌رویی» با عنوان «دگرگونی‌های منظر سبز شهر تهران از عصر ناصر تا کنون» است که به راهنمایی دکتر «سیدامیر منصوری» و دکتر «محسن کافی» در سال ۱۴۰۳ در دانشکده‌های زیباءدانشگاه تهران در حال انجام است.
۱. Chia-Hwan Chen
۲. اسکندریگ ترکمان، نویسنده کتاب عالم آرای عباسی در تاریخ صفویان از تأسیس این سلسله تا مرگ شاه‌عباس یکم، کتاب را نگارش کرده است.

فهرست منابع

- سیف، احمد. (۱۳۸۷). قرن گمشده: اقتصاد و جامعه ایران در قرن نوزدهم. نشر نی.
- منصوری، سید امیر. (۱۳۸۷). درآمد/ منظر نو. منظر، ۱ (۰)، ۲.
- میراحمدی، مریم. (۱۳۶۸). اهمیت تاریخی سفرنامه‌های ایران (۱۹۰۰-۱۴۰۰م). مجله تحقیقات تاریخی، ۱ (۳)، ۴۹۵-۵۳۲. <http://www.ensani.ir/default.aspx/290999/fa/content>
- Alemi, M. (2008). Persian Gardens and Courtyards: An Approach to the Design of Contemporary Architecture (M. Yazdi, Trans.). *Golestan_e_Honar*, 4(1), 106-112. (Original work published 2002). <http://golestanehonar.ir/article-1-175-fa.html>
- Barati, N. (2005). Gardens and construction of the gardens in the Iranian culture and Persian language. *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 1(2), 3-15. https://www.bagh-sj.com/article_1386.html?lang=en
- Clavijo, G. (1965). *Clavijo Embassy to tamerlane* (M. Rajab Nia, Trans.). Bongah-e-tarjomeh & Nashr-e-Ketab. (Original work published 1406)
- Della Valle, P. (1969). *Cose e parole nei viaggi di pitro della valle* (S. Shuaudinn, Trans.). Bongah-e-tarjomeh va Nashr-e-Ketab. (Original work published 1800)
- Esmaeli Mehra, H., Bigdeli, A., & Edrisi, M. (2018). The Study of the Iranian Social Ethics in the European Travelogues (Travelogues in the Safavid and Qajar Eras). *The History of Islamic Culture and Civilization*, 8(29), 71-92. <https://sid.ir/paper/225048/fa>
- Faizi, M., & Asadpour, A. (2013). An Analysis of Shiraz Large-scale Historical Landscape based on Images Drawn by Foreign Travelers. *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 10(24), 3-12. <https://www.magiran.com/p1101923>
- Floor, W. M. (2003). *Agriculture in Qajar Iran* (Illustrated ed.). Mage Publishers.
- Issawi, C. P. (2010). *The economic history of Iran, 1800-1914* (Y. Azhand, Trans.). Gostareh. (Original work published 1971).
- Jayhani, H. (2013). Europeanization in Persian Garden. *MANZAR, the Scientific Journal of landscape*, 5(23), 6-9. https://www.manzar-sj.com/article_3540.html?lang=fa
- Keddie, N. R. (1967). *Religion and Rebellion in Iran: The Iranian Tobacco Protest of 1891-1982*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203042526>
- Mahan, A., & Khorramrouei, R. (2020). European Gardening Style as a Vague Expression, Examining the Impact of Renaissance, Baroque and Romantic Styles on Construction of Tehran's Gardens during Qajar Era. *MANZAR, the Scientific Journal of landscape*, 12(53), 6-17. <https://doi.org/10.22034/manzar.2020.251711.2096>
- Mahan, A., & Mansouri, S. (2018). Developing a Landscape Assessment Model (A review study of current methods and approaches to landscape assessment). *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 14(56), 33-42. <https://www.magiran.com/p1803815>
- Montazer, B., Soltanzadeh, H., & Hosseini, S. B. (2019). The Effect of 18th and 19th Centuries Russian Neoclassical Architecture on the Architecture of Iranian Administrative-Service Buildings (During Qajar and First Pahlavi Eras). *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 16(70), 73-86. <https://doi.org/10.22034/bagh.2019.84971>
- Nemati, M. (2021). The contrast between 'self' and 'other' in

the Arabic Hajj Travelogue. *Lisan-i Mubin*, 12(43). <https://doi.org/10.30479/lm.2020.13572.3057>

• Qayyoomi Bidhendi, M., & Shams, O. (2022). History of Mentalities in Iranian Architecture: an Introduction. *Journal of Iranian Architecture Studies*, 1(2), 5-25. https://jias.kashanu.ac.ir/article_111699.html?lang=fa

• Sepanji, A. A. R. (2008). Public Culture and Social Relations of Iranians In the View Points of European Travel Writers During the Qajar and Pahlavi Dynasties. *Journal of Culture-Communication Studies*, 10(7), 73-98. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20088760.1388.10.7.3.2>

• Sheikholislami, M., & Pooyandeh, P. (2023). Representing the Travel Writer's 'Other Identity' in Pietro Della Valle's Travels in Persia. *Research in Contemporary World Literature*, 27(2), 1064-1094. <https://www.doi.org/10.22059/jor.2022.321603.2133>

jor.2022.321603.2133

• Sheil, M. L. W. (1983). *Glimpses of Life and Manners in Persia* (H. Aboutorabian, Trans.). Nashr_e Now. (Original work published 1856)

• Soltani, M. (2007). Formation Process in Iranian Contemporary: from Garden to Park, the "Case study of Tehran". *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 4(8), 48-58. https://www.bagh-sj.com/article_60.html

• Soltanzadeh, H. (2003). From gardens to public yards (park). *Iranian Journal of Anthropology*, 1(4), 91-113. <https://sid.ir/paper/66446/fa>

• Trubetskoi, V. V. (1979). Bakhtiaris are sedentary and nomadic tribes of Iran (S. Izadi, Trans.). Beigvand. (Original wor pulished 1966)

• Turkman, I. B. (2011). *History of Shah Abbas The Great*. Negah.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Manzar journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

خرم‌رویی، ریحانه؛ منصوری، سید امیر و کافی، محسن. (۱۴۰۴). سیر تحولات منظر سبز شهر تهران از نگاه خاورشناسان از عصر قاجار تا پهلوی اول (۱۷۹۶ الی ۱۹۳۱ میلادی). منظر، ۱۷ (۷۰)، ۵۲-۶۱.

DOI: 10.22034/MANZAR.2024.485540.2316

URL: https://www.manzar-sj.com/article_212229.html

